

# KEMUNCULAN BURHAN AL-TAMANU‘ DALAM TRADISI ILMU ISLAM: ANALISIS BERDASARKAN PENULISAN PARA ULAMA

## *THE EMERGENCE OF BURHAN AL-TAMANU‘ IN THE ISLAMIC INTELLECTUAL TRADITION: AN ANALYSIS BASED ON THE WRITINGS OF MUSLIM SCHOLARS*

Masakaree Ardae <sup>1\*</sup>

<sup>1</sup> Jabatan Usuluddin, Fakulti Pengajian Islam dan Sains Sosial (FPISS), Universiti Sultan Azlan Shah, Kuala Kangsar, Perak, Malaysia

Email: [masakaree@usas.edu.my](mailto:masakaree@usas.edu.my); <https://orcid.org/0000-0002-0539-9036>

\* Corresponding author

### Article history

Received date : 5-8-2026

Revised date : 6-8-2026

Accepted date : 12-9-2026

Published date : 24-9-2026

### To cite this document:

Ardae, M. (2026). Kemunculan burhan al-tamanu' dalam tradisi ilmu Islam: Analisis berdasarkan penulisan para ulama. *Journal of Islamic, Social, Economics and Development (JISED)*, 11 (86), 775 – 787.

**Abstrak:** Dalam tradisi Ahli Sunnah Wal Jamaah, penggunaan akal dan nas memainkan peranan penting dalam memahami Keesaan Allah. Manakala pendekatan Muktazilah pula, sering dikaitkan sebagai pelopor rasional dalam penolakan dualisme ketuhanan. Kecenderungan sebahagian pengkaji moden dalam mengaitkan Burhan al-Tamanu' secara langsung dengan Muktazilah tanpa penelitian sejarah yang mendalam telah mengaburkan proses penerimaan dan pengembangannya dalam wacana Sunni. Artikel ini bertujuan menelusuri sejarah kemunculan dan perkembangan Burhan al-Tamanu' dalam tradisi Islam melalui pendekatan historiografi dan deskriptif analitik dengan memanfaatkan pelbagai sumber primer dan sekunder seperti meneliti teks klasik, buku, jurnal, dan kajian tesis. Melalui analisis kronologi, induktif, dan perbandingan, artikel ini menilai semula ketepatan penisbahan Burhan al-Tamanu' kepada Mu'tazilah serta penyesuaiannya dalam kerangka Ahli Sunnah Wal Jamaah. Dapatan kajian menunjukkan bahawa Burhan al-Tamanu' bukan sekadar hujah rasional, bahkan berfungsi sebagai wahana teologi yang mempertemukan wahyu dan akal dalam menegaskan prinsip Wahdaniyyah. Hujah ini berkembang daripada tafsiran awal Ibn 'Abbas dan al-Tabari sebelum diformulasikan secara sistematik oleh al-Ka'bi dalam tradisi ilmu kalam abad ke-4H. Sehubungan itu, kajian ini menawarkan pemahaman baharu tentang pembentukan kewajaran dalam akidah Sunni dan memperkaya perbincangan semasa mengenai sejarah intelektual Ilmu Kalam.

**Kata Kunci:** Ahli Sunnah Wal Jamaah, Burhan al-Tamanu', Keesaan Allah, Mu'tazilah, Ulama Kalam.

**Abstract:** *This article examines the historical emergence and development of Burhan al-Tamanu' within the Islamic intellectual tradition through historiographical and descriptive-analytical approaches, drawing upon a wide range of primary and secondary sources, including classical texts, books, journal articles, and academic theses. In the tradition of Ahli Sunnah Wal Jamaah, both reason ('aql) and revelation (nas) play essential roles in understanding the Oneness of Allah. Meanwhile, the Mu'tazilah are frequently associated with rational theological approaches in rejecting the possibility of multiple deities. However, the tendency among some modern scholars to attribute Burhan al-Tamanu' exclusively to the Mu'tazilah, without thorough historical examination, has obscured its reception and development within Sunni theological discourse. Through chronological, inductive, and comparative analyses, this study reassesses the validity of attributing Burhan al-Tamanu' solely to the Mu'tazilah and evaluates its integration into the framework of Ahli Sunnah wal al-Jama'ah. The findings demonstrate that Burhan al-Tamanu' is not merely a rational argument; rather, it serves as a theological instrument that harmonizes revelation and reason in affirming the principle of Wahdaniyyah (Divine Oneness). The argument evolved from the early interpretations of Ibn 'Abbas and al-Tabari before being systematically formulated by al-Ka'bi within the kalam tradition of the fourth century Hijri. Accordingly, this study offers a new perspective on the development of rational theological discourse in Sunni creed and contributes to contemporary discussions on the intellectual history of 'Ilm al-Kalam.*

**Keyword:** *Ahli Sunnah Wal Jamaah, Burhan al-Tamanu', Divine Oneness, Kalam Scholars, Mu'tazilah*

## Pengenalan

Perbahasan mengenai Keesaan Allah merupakan tonggak utama dalam sejarah agama Islam dan panggilan sulung para Rasul. Sebagaimana dinyatakan oleh Abi al-'Izz al-Hanafi (1418), tauhid adalah stesen pertama dalam perjalanan dan langkah permulaan bagi seseorang yang menuju kepada Allah. Dalam konteks ini, Ahli Sunnah Wal Jamaah meyakini bahawa Allah telah mengutuskan Nabi Muhammad SAW bersama kebenaran kepada semua makhluk-Nya, disokong dengan mukjizat yang menakjubkan, termasuk al-Quran yang mulia, yang bebas daripada sebarang kepalsuan dari mana-mana arah dan seginya; ia diturunkan dari Tuhan Yang Maha Bijaksana lagi Maha Terpuji (Ibn Daqiq al-'Aid, 2022).

Ayat-ayat al-Quran secara konsisten menegaskan Keesaan Tuhan Yang Maha Esa, misalnya dalam surah al-Ikhlâs:

(قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ)

Maksudnya: Katakanlah: “Dia ialah Allah Yang Maha Esa).

Ayat pertama surah al-Ikhlâs bukan sekadar menyatakan tauhid secara verbal, tetapi juga memelihara sifat *Wahdaniyah* Allah dalam kefahaman umat manusia yang memiliki akal sejahtera. Fungsi akal di sini adalah untuk mengekang manusia tersasar daripada panggilan kebenaran tauhid yang dibawa oleh para Rasul. Istilah akal diambil daripada perkataan *'Iqal al-Ba'ir*, yang bermaksud “tambatan unta”, kerana melalui akal manusia dihalang daripada melakukan perkara-perkara yang tidak waras atau bertentangan dengan fitrah mereka sendiri (Al-'Asy'ari, 1950).

Dalam kerangka tradisi kalam Sunni, *Burhan al-Tamanu'* muncul sebagai salah satu hujah rasional penting dalam membuktikan ketidakmungkinan kewujudan lebih dari satu Tuhan, selaras dengan dalil wahyu dan akal manusia. Sekaligus memperkukuh asas tauhid yang telah dibawa oleh para Rasul. Kajian terdahulu menunjukkan bahawa sebahagian pengkaji moden mengaitkan *Burhan al-Tamanu'* secara langsung dengan Mu'tazilah, tanpa meneliti konteks sejarah dan penerimaannya dalam tradisi Sunni.

Khalidah Binti Abdul Rahim (2012) dalam Latihan Ilmiah bertajuk “Sifat Wahdaniah Menurut Ash'ariyyah dengan Muktaizilah” yang dikemukakan bagi memenuhi keperluan Ijazah Sarjana Muda Pengajian Islam Usuluddin dengan Kepujian di Universiti Sultan Zainal Abidin telah menukikan maksud *al-Tamanu'* (التمانع) serta contoh dan dalil yang masing-masing dikemukakan oleh Husein Muhammad Al-Jasr al-Tarabulsi (1845-1909) dalam *Benteng Akidah Islam* (Terjemahan daripada buku asal: *Al-Husun al-Hamidiyyah*), Syeikh Bakri Rejab (m. 1979M) dalam *Mutiara Tauhid Asas Akidah (Hidayat al-Murid ila Jauhara al-Tauhid)*, A.Hanafi (1929-1968M) dalam *Pengantar Teologi Islam* dan Humaidi Tatapangarsa dalam *Kuliah Aqidah Lengkap. Burhan al-Tamanu'* turut dinamakan sebagai *Bukti Berkhilaf* atau Dalil Tolak Belakang.

Khalidah Binti Abdul Rahim (2012) turut merumuskan bahawa *Burhan al-Tamanu'* pernah digunakan oleh golongan Muktaizilah dalam menafikan Konsep Dualisme. Seterusnya, penggunaan *Burhan al-Tamanu'* oleh golongan Muktaizilah ini berdasarkan firman Allah s.w.t. pada Surah al-Anbiya' (21): 22, al-Isra' (17): 42, al-Mu'minin (23): 91 dan al-Ra'd (13): 16.

*Burhan al-tamanu'* turut dinisbahkan kepada golongan Muktaizilah sebagai hujah utama mereka dalam menafikan Konsep Dualisme. Walau bagaimanapun, penisbahan tersebut sering diterima tanpa penelitian secara terperinci bagaimana *Burhan al-tamanu'* dirumuskan dalam sumber utama Mu'tazilah. Masih belum dapat dipastikan sama ada penggunaan Muktaizilah benar-benar menyerupai atau sama struktur *Burhan al-Tamanu'* yang dominan dalam tradisi kalam Sunni, atau sekadar tinjauan kembali oleh sarjana moden. Kekurangan ini telah mengaburkan pemahaman sebenar tentang bagaimana *Burhan al-Tamanu'* dibentuk, disesuaikan, dan difungsikan dalam wacana Sunni. Ia memerlukan penilaian semula terhadap perjalanan sejarah dan perkembangan metodologi *Burhan al-Tamanu'* sepanjang zaman.

Kajian Rif'at 'Abd al-Rahman 'Ali 'Abd al-Rahman, pensyarah bidang akidah dan falsafah Universiti Al-Azhar bertajuk “Manhaj al-Mu'tazilah fi Ithbat al-Wahdaniah 'Dirasat Tahliliyah Naqdiyah” mendapati bahawa golongan Mu'tazilah memilih untuk bersetuju dengan majoriti ahli kalam peringkat awal yang bersandarkan *dalil al-Tamanu'*. Mereka menggunakan *al-Tamanu'* bagi mencapainya matlamat tauhid secara umum dan Keesaan Tuhan secara khususnya ('Abd al-Rahman, 2024). Sekalipun *al-Tamanu'* pernah digunakan oleh golongan Muktaizilah. Ia bukan bermaksud bahawa *al-Tamanu'* adalah semata-mata ciptaan golongan Muktaizilah.

*Al-Tamanu'* turut dibincangkan oleh pengikut Muktaizilah, Qadi Abu al-Hasan bin Ahmad (359-415H) atau Qadi 'Abd al-Jabbar ketika memberi huraian tentang *Usul al-Khamsah* (Lima prinsip asas bagi Muktaizilah) berkaitan Tuhan Yang Maha Esa adalah satu dan tiada sekutu bagi-Nya ('Abd al-Jabbar, 1996). Muktaizilah merupakan golongan pertama yang mendapatkan bantuan Falsafah Yunani, mereka mengambil falsafah Yunani bagi tujuan menyokong kecenderongan mereka ('Abd al-Hamid, 1950).

Oleh itu, ‘Abd al-Rahman berkeyakinan tentang kesepakatan Muktaẓilah dan Ahli Sunnah terhadap kaedah penaakulan *al-Tamanu*’ dalam membuktikan Keesaan Allah secara akal. Namun, mereka turut berbeza pada titik permulaannya. Muktaẓilah memulakan dengan kata “Jika didapati kedua-dua-Nya Qadim”. Manakala Asya’irah pula berkata “Jika didapati dua Tuhan Yang Maha Berkuasa Kedua-dua-Nya” (‘Abd al-Rahman, 2024).

Artikel ini bertujuan menelusuri genealogi dan perkembangan *Burhan al-Tamanu*’ dalam tradisi intelektual Islam dengan berasaskan analisis terhadap karya-karya ulama daripada pelbagai aliran teologi. Penelitian ini menumpukan kepada pemetaan persamaan dan perbezaan pendekatan hujah, di samping menilai kedudukan konsep tersebut dalam wacana antara aliran, khususnya dalam hubungannya dengan Mu’tazilah dan penerimaannya dalam tradisi Ahli Sunnah.

Kajian ini mengaplikasikan pendekatan historiografi bagi memahami kerangka pemikiran dalam konteks sosio-intelektual zamannya, serta menggabungkan analisis deskriptif-analitik dan perbandingan bagi menilai evolusi struktur hujah *Burhan al-Tamanu*’. Selain itu, pendekatan kritikal digunakan untuk menilai sumber-sumber turath dan moden secara sistematik.

Sehubungan itu, artikel ini mencadangkan suatu pembacaan semula terhadap pembentukan rasionaliti dalam akidah Sunni, serta menyumbang kepada pengayaan wacana kontemporari dalam bidang sejarah intelektual ilmu kalam. Kajian akan dimulakan dengan kemunculan *Burhan al-Tamanu*’, *Burhan al-Tamanu*’ dalam Kalangan Ahli Tafsir, *Burhan al-Tamanu*’ dalam Kalangan Ulama Kalam, seperti aliran al-Maturidi, aliran al-Asy’ari, *Burhan al-Tamanu*’ dalam karya *Umm al-Barahin* dan diakhiri dengan kesimpulan.

### **Kemunculan *Burhan al-Tamanu*’**

Perkataan “burhan” merupakan istilah yang digunakan oleh syarak, dan disebut dalam beberapa ayat al-Quran, antaranya dalam Surah al-Baqarah (20): 111 dan al-Nisa’ (4): 174. Menurut Amal binti ‘Abd al-‘Aziz al-‘Amru (1433H), istilah burhan dalam konteks ini merujuk kepada *dalil qat’i* (bukti muktamad), bukan burhan dalam pengertian ahli falsafah yang terbina daripada dua premis (*muqaddimah*).

Adapun istilah *al-Tamanu*’, al-‘Amru (1433H) dan Aali Su’ud (2018) bersepakat bahawa ia berasal daripada kata dasar “*mana’a*” yang membawa maksud bahawa sesuatu tidak akan terhasil dan terlaksana. Menurut Sadrulwara al-Qadiri al-Misbahi (Lahir 1972), dalil ini dinamakan *Burhan al-Tamanu*’ kerana binaannya berasaskan andaian berlakunya percanggahan (*al-Tamanu*’) antara dua pihak yang didakwa sebagai tuhan, khususnya dalam aspek ketuhanan (al-Misbahi, 2012).

Antara bentuk hujah *al-Tamanu*’ yang dikemukakan oleh Imam Abu al-Hasan al-‘Asy’ari (2021) ialah: sekiranya terdapat dua tuhan, lalu salah satu berkehendak menghidupkan seseorang manakala yang lain berkehendak mematikannya, maka kemungkinan yang berlaku hanyalah tiga: (i) kedua-dua kehendak terlaksana, (ii) kedua-duanya tidak terlaksana, atau (iii) hanya satu kehendak sahaja yang terlaksana.

Kemungkinan pertama adalah tidak sah kerana mustahil untuk satu jisim berkeadaan hidup dan mati pada waktu yang sama. Kemungkinan kedua pula, menunjukkan kedua-duanya lemah kerana tidak memenuhi kehendak. Kelemahan menunjukkan Dia bukan Tuhan dan tidak juga

kekal. Manakala kemungkinan ketiga pula, menunjukkan salah satu daripadanya lemah kerana kehendaknya tidak terlaksana, dan yang lemah itu tidak layak menjadi Tuhan dan tidak juga kekal. Maka, kesemua kemungkinan ini membawa kepada natijah bahawa Tuhan tidak mungkin berbilang.

Dalam konteks yang sama, ketika memberi huraian tentang *Usul al-Khamsah* berkaitan Tuhan Yang Maha Esa adalah satu dan tiada sekutu bagi-Nya, Qadi ‘Abd al-Jabbar (1996) mendefinisikan *al-Tamanu*’ sebagai keadaan di mana setiap yang berkuasa akan berusaha menghalang yang lain daripada melaksanakan kehendaknya. Hubungan antara makna bahasa dan istilah ini jelas, iaitu menunjukkan bahawa kewujudan lebih daripada satu tuhan akan membawa kepada percanggahan yang mustahil berlaku. Justeru, bentuk atau definisi *dalil al-Tamanu*’ menegaskan bahawa tidak ada pencipta kerana percanggahan (Aali Su‘ud, 2018).

### ***Burhan al-Tamanu*’ dalam Kalangan Ahli Tafsir**

Abu Qasim ‘Abd Allah bin Ahmad bin Mahmud al-Balkhi (273-319H) atau lebih dikenali sebagai al-Ka‘bi, merupakan seorang ahli tafsir dan ahli kalam daripada aliran Muktaizilah di Baghdad pada awal abad ke-4 Hijrah. Al-Ka‘bi sezaman dengan Abu ‘Ali al-Jubba‘i (235-303H), yang juga merupakan bapa tiri kepada Imam Abu al-Hasan al-Asy‘ari (260-324H). Dalam karya beliau, Al-Balkhi (2018) telah menggunakan istilah “*al-Tamanu*” serta mengaitkan dengan firman Allah dalam Surah al-Anbiya’ (21): 22 dan al-Mu‘minun (23): 91. Dalam tafsir yang dinisbahkan kepada seorang sahabat Baginda SAW, ‘Abd Allah Ibn ‘Abbas (3SH - 68H), iaitu *Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn ‘Abbas*, ayat Surah al-Anbiya’ (21): 22 ditafsirkan bahawa “sekiranya terdapat tuhan selain Allah di langit dan di bumi, nescaya rosak lah penduduk kedua-duanya (Ibn ‘Abbas, 1992). Manakala Surah al-Mu‘minun (23): 91 pula, menggambarkan bahawa setiap “tuhan” akan menguasai ciptaan masing-masing sehingga berlaku pertentangan dan saling mengalahkan antara satu sama lain (Ibn ‘Abbas, 1992). Namun, dalam *Tafsir Ibn ‘Abbas* (1991), tidak terdapat pentafsiran terhadap kedua-dua ayat tersebut. Seterusnya, Imam besar tafsir pada pertengahan abad ke-3 dan awal abad ke-4, Abu Ja‘far Muhammad bin Jarir al-Tabari (224-310H), mentafsirkan Surah al-Anbiya’ (21): 22 dengan penegasan bahawa “sekiranya terdapat tuhan-tuhan lain di langit dan di bumi yang berhak disembah, selain daripada Allah Yang menjadikan segala sesuatu, dan Dia sahaja yang layak disembah dan dituhankan, nescaya rosak lah penduduk langit dan juga penduduk bumi” (Al-Tabari, t.th). Bagi Surah al-Mu‘minun (23): 91 pula, Al-Tabari (t.th) menjelaskan bahawa “mereka akan saling mengalahkan, sebahagian daripada mereka menentang yang lain, Yang Kuat akan mengalahkan yang lemah kerana tidak reda bahawa ia dikuasai oleh yang lemah, manakala yang lemah pula tidak layak menjadi Tuhan.

Daripada sini dapat diperhatikan bahawa benih-benih konsep *al-Tamanu*’ telah pun muncul sejak zaman awal melalui tafsiran Ibn ‘Abbas, kemudian dikembangkan oleh al-Tabari, dan akhirnya diberi istilah khusus oleh al-Ka‘bi pada penghujung abad ke-3 atau awal abad ke-4 Hijrah. Hal ini menunjukkan bahawa konsep *al-Tamanu*’ berakar daripada isyarat al-Quran, sebelum diformulasikan secara sistematik oleh ahli kalam. Perbincangan awal para mufassir juga lebih tertumpu kepada Surah al-Mu‘minun (23): 91 berbanding Surah al-Anbiya’ (21): 22 dalam menggambarkan idea pertentangan antara dua “tuhan”.

Dalam kalangan ulama kemudian, Taqi al-Din Abu ‘Abbas Ahmad bin ‘Abd al-Halim bin ‘Abd al-Salam al-Numairi al-Harrani al-Dimasyqi atau Ibn Taymiyyah (661-728H) cenderung menjadikan Surah al-Mu‘minun (23): 91 sebagai asas utama dalil *al-Tamanu*’ berbanding dengan ayat-ayat lain di dalam al-Quran (Ibn Taymiyyah, 1991). Pendekatan ini diikuti oleh

muridnya, Ibn Kathir (701-774H) iaitu ‘Imad al-Din Abu al-Fida’ Isma‘il bin ‘Umar bin Kathir al-Dimasyqi. Ketika mentafsirkan ayat tersebut, Ibn Kathir (1997) menegaskan bahawa konsep ini juga dibahaskan oleh ahli kalam dengan istilah *Dalil al-Tamanu’*, serta mengaitkannya dengan Surah al-Anbiya’ (21): 22 (Ibn Kathir, 1997).

Perkembangan ini diteruskan oleh ‘Abd al-‘Aziz al-Rajihi (1361-1389H) dalam syarahannya terhadap *Tafsir Ibn Kathir* dengan mengemukakan contoh-contoh dalil *al-Tamanu’* yang pernah dikemukakan oleh para ahli Kalam. Al-Rajihi (2020) turut menegaskan kaitkan dalil *al-Tamanu’* dengan surah al-Mu’minun (23): 91 di bawah tajuk “*Ithbat Dalil al-Tamanu’ min al-Quran*” (Penetapan Bukti *al-Tamanu’* daripada al-Quran).

Dalam kajian kontemporari, Yusuf ‘Abd Allah al-Hazimi (2021) dalam sebuah artikel bertajuk “*Dalil al-Tamanu’ bain al-Muthbitin wa al-Mu‘aridhin*” menunjukkan bahawa *al-Tamanu’* iaitu keengganan alam semesta dijadikan oleh dua Tuhan merupakan dalil yang sempurna bagi *Tauhid al-Rububiyyah* (Keesaan Tuhan Yang Mengaturkan segala sesuatu). Menurut beliau, jika terdapat lebih daripada satu tuhan, nescaya akan berlaku ketidakteraturan dalam penciptaan dan korosakan alam. Sebaliknya, kesempurnaan dan keteraturan alam menunjukkan keesaan Allah sebagai Pencipta. Beliau turut mengkritik sebahagian ahli kalam yang menggunakan Surah al-Anbiya’ (21): 22 sebagai dalil utama, kerana ayat tersebut lebih menjurus kepada *Tauhid al-Uluhiyyah*, sedangkan Surah al-Mu’minun (23): 91 lebih tepat dalam konteks *Tauhid al-Rububiyyah*.

Penemuan al-Hazimi selaras dengan hasil kajian Muhammad bin ‘Abd al-Rahman Abu Saif al-Juhani (1429) dan kenyataan yang pernah dikemukakan oleh Amal binti ‘Abd al-Aziz al-‘Amru (1433). Penemuan ini turut direkodkan dalam *Mausu‘ah al-‘Aqidah wa al-Adyan wa al-Firaq wa al-Mazahib al-Mu‘asirah* yang disediakan oleh sekumpulan ahli akademik dan penyelidik dari universiti-universiti seluruh dunia di bawah seliaan Su‘ud bin Salman bin Muhammad Aali Su‘ud (2018). Hal ini merupakan kesinambungan daripada kecenderungan Ibn Taymiyyah dan muridnya Ibn Kathir, yang kemudiannya diteruskan oleh al-Rajihi.

Sekalipun perkataan *al-Tamanu’* tidak pernah direkodkan secara literal di dalam al-Quran mahupun hadis nabi, pengertiannya telah wujud secara tersirat di dalam surah al-Mu’minun ayat 91 (al-‘Amru, 1433). Walaupun para ulama berselisih pandangan dalam menentukan ayat-ayat yang menunjukkan konsep *al-Tamanu’*, mereka tetap bersepakat bahawa fahaman *al-Tamanu’* tetap wujud secara tersirat dalam al-Quran. Dalam hal ini, para ulama Salafiah cenderung kepada pentafsiran yang telah dikemukakan oleh para ulama tafsir terhadap Surah al-Mu’minun (23): 91. Keadaan ini berbeza dengan pendekatan para ulama kalam.

### ***Burhan al-Tamanu’ dalam Kalangan Ulama Kalam***

*Burhan al-Tamanu’* yang menyatakan bahawa berbilangnya Tuhan akan membawa kepada penguasaan dan penaklukan antara satu sama lain turut dihuraikan oleh para imam ahli Kalam, antaranya:

#### **Aliran al-Maturidi**

Abu Mansur al-Maturidi (m. 333H) ketika mentafsirkan Surah al-Anbiya’ (21): 22 dan al-Mu’minun (23): 91, hujah sedemikian tidak ditujukan kepada golongan yang menolak ketuhanan Allah dan menyembah berhala, iaitu musyrik Arab dan kafir Mekah, Sebaliknya kepada kelompok yang mengakui ketuhanan Allah tetapi mensyirikkan-Nya bila keperluan

menimpa mereka. Golongan tersebut termasuk *al-Thanawiah*, *al-Dahriah* dan *al-Majusi* (Al-Maturidi, 2005).

Dalam membahaskan konsep *Muhdith al-'Alam Wahid* (Penjadi alam hanya Satu), al-Maturidi (2001) mengemukakan dalil rasional bahawa kewujudan lebih daripada satu Tuhan akan menyebabkan alam tidak akan wujud kecuali secara istilah dan merosakkan Ketuhanan. Dengan kata lain, setiap tindakan yang dilakukan oleh salah satu Tuhan akan ditentang atau dibatalkan oleh Tuhan yang lain. Keadaan ini akan menatijahkan ketidakteraturan dan menjadikan kewujudan alam secara hakiki mustahil. Oleh itu, keteraturan dan konsistensi alam membuktikan bahawa Penjadi alam hanyalah satu.

Hakikatnya, al-Maturidi membuktikan keesaan Tuhan menerusi konsep *al-tadafu'* dan *al-tamanu'*. Menurut beliau (2005), kedua-dua keadaan tersebut berlaku apabila diasumsikan terdapat lebih daripada satu Tuhan. Apa yang dibina oleh satu pihak akan dimusnahkan oleh pihak yang lain, manakala apa yang dimusnahkan pula akan dibina semula oleh pihak yang berlawanan. Pertentangan sedemikian pasti menghasilkan kerosakan dan ketidakteraturan. Namun, kewujudan alam yang tersusun dan konsisten menunjukkan keesaan, kekuasaan dan kebijaksanaan Tuhan Yang Maha Esa.

Pada abad ke-5H, Abu al-Mu'in al-Nasafi (418/438-508H) sebagai antara tokoh utama yang mempertahankan akidah Maturidiyyah turut mengukuhkan dalil *al-tamanu'*. Dalam perbahasan *Fi Ithbat Wahdaniyyah al-Sani'* (Pembuktian Keesaan Pencipta), beliau menegaskan bahawa jika terbukti adanya penjadi yang menjadikan alam ini dan pencipta yang menciptanya, maka pencipta itu mestilah Satu, kerana jika ia mempunyai dua pencipta, maka akan terjadi pertentangan atau disebut sebagai *tamanu'* antara keduanya. Demikianlah bukti yang menunjukkan baharu kedua-dua pencipta atau baharu salah satu daripada kedua. Penemuan sebegini menunjukkan bahawa istilah *tamanu'* sudah diterima pakai secara rasminya dalam kalangan pengikut akidah al-Maturidi.

Dalam memperincikan sudut *tamanu'*, Abu al-Mu'in (2006) berkecenderungan kepada Abu al-Hasan al-Asy'ari iaitu jika salah satu Tuhan berkehendak menghidupkan seseorang manakala Tuhan yang lain berkehendak mematikannya, maka terdapat tiga kemungkinan. Pertama, kedua-dua kehendak terlaksana, sedangkan hal itu mustahil kerana menghimpunkan dua perkara yang bercanggah. Kedua, kedua-dua kehendak gagal terlaksana, yang menunjukkan kelemahan kedua-duanya. Ketiga, hanya satu kehendak terlaksana, yang menunjukkan kelemahan pihak yang gagal melaksanakan kehendaknya. Sedangkan kelemahan mustahil bagi Tuhan yang qadim. Oleh itu, kewujudan dua Tuhan yang sama-sama qadim adalah mustahil, dan penjadi alam semestinya Tuhan Yang Esa. Maka penjadi semestinya Esa tidak dapat dinafikan oleh mana-mana pihak.

### Aliran al-Asy'ari

Imam Abu al-Hasan al-Asy'ari (2021) berpendapat bahawa Pencipta alam ini mesti satu, kerana kewujudan dua Pencipta akan menyebabkan sistem alam tidak dapat diatur secara konsisten dan teratur. Dalam keadaan tersebut, salah satu daripada kedua-duanya atau kedua-duanya sekali akan terdedah kepada sifat kelemahan. Hujah ini kemudiannya dihuraikan melalui konsep *al-tamanu'* sebagaimana yang dibincangkan dalam perbahasan *Burhan al-Tamanu'*. Beliau turut mendasarkan pandangan tersebut pada firman Allah dalam Surah al-Anbiya' (21): 22.

Istilah *al-Tamanu'* juga dinisbahkan kepada Imam Abu al-Hasan al-Asy'ari dalam kritiknya terhadap kefasadan pandangan ahli falsafah berhubung tabiat alam semula jadi, disamping mempertahankan prinsip tauhid bahawa Allah Maha Esa dan tidak mempunyai sekutu. Berdasarkan firman Allah dalam Surah al-Anbiya' (21): 22, al-Asy'ari menjelaskan bahawa kerosakan (*fasad*) yang dimaksudkan dalam ayat tersebut merujuk kepada ketidakmungkinan kewujudan dua Tuhan yang mentadbir alam secara serentak. Hal ini kerana pertentangan dalam kehendak, tindakan dan kekuasaan akan menyebabkan ketidakteraturan sistem alam. Dalam keadaan demikian, salah satu pihak atau kedua-duanya sekali pasti bersifat lemah. Perbahasan ini dikenali sebagai *al-tamanu' fi al-af'al wa al-qudrah* (al-Ash'ari, 1413). Dengan demikian, konsep *al-tamanu'* secara langsung dikaitkan dengan tafsiran Surah al-Anbiya' (21): 22 dalam tradisi ilmu kalam.

Pemahaman tentang Burhan atau Dalil *al-Tamanu'* turut dikemukakan oleh pengikut Imam Abu al-Hasan al-Asy'ari iaitu Muhammad bin al-Tayyib bin Muhammad bin Ja'far bin al-Qasim al-Qadhi Abu Bakr al-Baqillani al-Basri (338-403H), dalam karya *Kitab Al-Tamhid* atau *Tamhid al-Awa'il wa Talkhis al-Dhala'il* ketika membincangkan *Bab al-Kalam fi 'An Sani' al-'Alam Wahid* (Bab Perbincangan tentang Pencipta Alam itu Satu). Perbincangan tersebut memperlihatkan unsur penghujahan dalil *al-tamanu'* meskipun istilah *al-tamanu'* tidak disebut secara langsung.

Nas-nas tersebut, menunjukkan bahawa pada awal abad ke-4H, istilah *al-Tamanu'* telah diterima secara meluas dalam perbahasan ilmu kalam, khususnya dalam kalangan Muktaizilah, al-Maturidi dan al-Asy'ari. Seterusnya, Abu Hamid Al-Ghazali (450-505H) ketika membahaskan dalil *Wahdaniyyah* Allah, didapati memadaikan dengan penghujahan yang dikemukakan oleh al-Quran. Antaranya ialah firman Allah dalam surah al-Anbiya' (21): 22 yang menjelaskan bahawa kewujudan lebih daripada satu pentadbir akan membawa kepada kerosakan dan kekacauan dalam pengurusan alam. Selain itu, beliau turut mengemukakan dalil daripada surah Isra' (17): 42 dan surah al-Mu'minun (23): 91 (al-Ghazali, 2017).

Abu 'Abd Allah Muhammad bin 'Umar bin al-Husain bin al-Hasan bin 'Ali al-Razi yang digelar sebagai Fakhr al-Din al-Razi (544-606H) berpendapat bahawa *al-Tamanu'* merupakan dalil ahli kalam yang paling kuat dalam membuktikan keesaan Tuhan. Al-Ghaznawi (704-774H), ketika mensyarah *Akidah al-Tahawiyah*, meletakkan perbahasan tersebut di bawah tajuk *Dalil al-Tamanu'*. Istilah yang sama turut digunakan oleh Abi al-'Izz al-Hanafi (731-792H) dalam *Syarah al-Tahawiyah fi al-'Aqidah al-Salafiyyah* dengan merujuk kepada Surah al-Anbiya' (21): 22.

Selain itu, Mas'ud bin Umar al-Taftazani atau lebih dikenali sebagai Sa'd al-Din al-Taftazani (722-791H) turut mengemukakan *Burhan al-Tamanu'* ketika menghuraikan perkataan "*Al-Wahid*" di dalam *Al-'Aqa'id al-Nasafiah*. Menurut Al-Taftazani (2014), *Burhan al-Tamanu'* yang diisyaratkan dalam Surah al-'Anbiya' telah lama masyhur dalam kalangan ahli kalam. Al-Taftazani menjelaskan bahawa sekiranya terdapat dua Tuhan, maka akan berlaku *tamanu'* antara kedua-duanya; sebagai contoh, salah satu daripada-Nya menghendaki Zayd bergerak, manakala satu lagi menghendaki Zayd kekal diam. Mufti Sadrulwara al-Qadiri al-Misbahi (Lahir 1972), seorang pensyarah di Al-Jamiatul Ashrafia, India, dalam komentarnya terhadap *Syarah al-'Aqa'id al-Nasafiyyah*, turut membincangkan rasional penggunaan istilah *Burhan al-Tamanu'* selaras dengan huraian yang dikemukakan dalam tradisi ilmu kalam.

Ayat 22 surah *al-Anbiya*, istilah *Burhan al-Tamanu*, penjelasan tentang bentuk *al-Tamanu*, serta contoh yang dikemukakan oleh al-Taftazani turut dibahasakan oleh al-Mulla 'Ali Qari al-Hanafi (m. 1014H/1605M), seorang ulama berasal dari Afghanistan yang meninggal dunia di Mekah. Perbahasan tersebut dikemukakan ketika beliau menghuraikan perkataan *Allah Taala Waahid* dalam *Kitab al-Fiqh al-Akbar* yang dinisbahkan kepada Imam Abu Hanifah al-Nu'man bin Thabit al-Kufi.

Ahmad bin Muhammad al-'Adawi (1127-1201H/1715-1986M) atau dikenali dengan al-Dardir, seorang ulama al-Azhar beraliran akidah al-Asy'ariyyah, menegaskan bahawa *Burhan al-Tamanu* yang diisyaratkan dalam surah al-Anbiya' (21): 22 merupakan antara dalil masyhur dalam menetapkan sifat *al-Wadaniyyah* Allah Taala. Dalam huraian beliau terhadap *Al-'Aqa'id al-Nasafiah*, al-Dardir (1315) turut mengemukakan contoh *al-Tamanu* yang dibahasakan oleh Sa'd al-Din al-Taftazani.

Selain itu, Ahmad bin Muhammad al-Maliki al-Sawi (1175-1241H/1761-1825M) menjelaskan bahawa dalil akal tentang *al-Wahdaniah* dapat difahami menerusi panduan al-Quran, khususnya dalam Surah al-Anbiya' (21): 22 dan Surah al-Mu'minun (23): 91 (al-Sawi, 1999). Al-Sawi turut membezakan antara konsep *al-Tamanu*, *al-Tatarud* dan *al-Tawarud* berdasarkan keadaan perselisihan atau kesepakatan antara dua iradah. Dinamakan *al-Tamanu* atau *al-Tatarud* bila kedua-dua-Nya berselisih dan dinamakan *al-Tawarud* bila kedua-dua-Nya bersepakat.

Perbincangan tentang *Burhan al-Tawarud* dan *al-Tamanu* kemudiannya diteruskan oleh seorang ulama aliran al-'Asy'ari, 'Abd al-Salam bin 'Abd Hadi Syannar (Lahir 1968) dalam penelitian dan komentar beliau terhadap *Syarh al-Kharidah al-Bahiyyah* karangan al-Dardir (1315: 59). Pendekatan yang sama turut digunakan oleh sarjana kontemporari seperti Syekh Ahmad Umar Hasyim dalam menghuraikan dalil *Wahdaniyyah* berdasarkan Surah al-Anbiya' (21): 22.

### **Burhan al-Tamanu' dalam Karya Umm al-Barahin**

Abu 'Abd Allah, Muhammad bin Muhammad bin Yusuf al-Sanusi (m. 895H/1489M) membuktikan sifat *al-Wahdaniah* Allah dengan hujah bahawa sekiranya Allah bukan Esa, nescaya alam ini tidak akan wujud kerana keadaan tersebut melazimkan kelemahan pada pihak ketuhanan. Al-Sanusi (1351H) menjelaskan bahawa yang mustahil ialah berlakunya dua kuasa yang setaraf dengan kudrat ketuhanan memberi kesan terhadap satu objek yang sama. Dalam keadaan demikian, salah satu daripada kedua-keduanya pasti bersifat lemah. Kelemahan tersebut menunjukkan lemah juga selain daripada-Nya. Maka mustahil adanya benda-benda baharu di alam ini. Sebaliknya, ia dapat disaksikan secara jelas. Kelemahan berkalaku dalam keadaan mereka bersetuju. Maka lebih-lebih lagi jika mereka beselisih dan bercanggah dalam menguruskan alam ini.

Menurut Imam al-Sanusi, kelemahan tetap berlaku sama ada kedua-dua Tuhan itu bersetuju atau berselisih dalam menentukan satu perbuatan yang sama. Walau bagaimanapun, penjelasan beliau lebih tertumpu kepada keadaan persetujuan dua Tuhan tanpa menghuraikan secara situasi pertentangan kehendak antara kedua-duanya, iaitu perbahasan yang dikenali sebagai *al-Tamanu*. Hal ini berkemungkinan kerana isu pertentangan kehendak tersebut telah banyak dibincangkan oleh para mutakallimun sebelumnya.

Kelompangan *al-Tamanu* dalam huraian terhadap *Matan Umm al-Barahin* turut dihuraikan kemudiannya oleh Murid al-Sanusi, iaitu Abu ‘Abd Allah, Muhammad bin ‘Umar bin Ibrahim al-Mallaali (m. 897H/1492M) dalam syarahan beliau terhadap *Umm al-Barahin*. Al-Mallaali bukan sahaja mengemukakan keadaan persetujuan antara dua Tuhan, bahkan turut menjelaskan keadaan perselisihan kehendak antara kedua-duanya. Gaya penghujahan al-Mallaali didapati selari dengan pendekatan tokoh-tokoh Maturidi seperti Abu al-Mu‘in al-Nasafi dan Sa‘d al-Din al-Taftazani dalam huraian mereka terhadap *Al-‘Aqa’id al-Nasafiah*.

Antara contoh yang dikemukakan oleh al-Mallali (2009) ialah apabila salah satu Tuhan berkehendak menghidupkan mana-mana jisim, sedangkan Tuhan yang lain berkehendak mematikannya; atau salah satu berkehendak menggerakkannya manakala yang lain berkehendak mendiamkannya. Dalam keadaan tersebut, mustahil kedua-dua kehendak dapat terlaksana secara serentak kerana wujud pertentangan antara dua iradah yang saling bercanggah. Jika kedua-duanya terlaksana, maka sesuatu jisim itu perlu berada dalam keadaan hidup dan mati, atau bergerak dan diam pada masa yang sama, sedangkan keadaan sedemikian adalah mustahil menurut akal. Oleh itu, hujah *al-tamanu* membuktikan bahawa Tuhan yang sebenar mestilah Esa.

Dengan demikian, dapat dirumuskan bahawa huraian *Umm al-Barahin* terhadap sifat *Wahdaniyyah* merupakan kesinabungan tradisi perbahasan ilmu kalam dalam kerangka pemikiran Maturidi khususnya *Al-‘Aqa’id al-Nasafiah*, yang menegaskan keesaan Allah melalui penolakan kemungkinan wujudnya dua Tuhan yang berkongsi kuasa mutlak terhadap alam. Berdasarkan perbincangan tersebut, dapat disimpulkan bahawa penghuraian al-Sanusi mengenai sifat *al-Wahdaniyyah* dibangunkan atas asas kemustahilan perkongsian kudrat mutlak pada satu *maqdur* (sasaran Kudrat), manakala al-Mallali pula melengkapkannya melalui aplikasi hujah *al-tamanu*. Kesenambungan ini memperlihatkan pengaruh tradisi teologi Maturidi dalam menghuraikan konsep keesaan Allah secara rasional dan sistematik.

## Kesimpulan

*Burhan al-Tamanu* merupakan hujah rasional yang berakar daripada petunjuk al-Quran dalam menegaskan prinsip *Wahdaniyyah*, dan bukan terbatas kepada mana-mana aliran teologi tertentu. Perkembangannya dapat dikesan sejak tafsiran awal Ibn ‘Abbas, diperluaskan oleh al-Tabari, dan diformulasikan secara lebih sistematik oleh al-Ka‘bi sehingga menjadi antara hujah utama dalam tradisi ilmu kalam pada abad ke-4H. Walaupun terdapat perbezaan pandangan mengenai ayat yang paling jelas menggambarkan konsep *al-Tamanu*, para ulama secara umumnya sepakat bahawa prinsip tersebut terkandung secara tersirat dalam al-Quran. Perbahasan para mufassir awal lebih tertumpu kepada Surah al-Mu‘minun (23): 91, manakala ulama kalam mengembangkannya melalui pendekatan metodologi yang lebih rasional dan sistematik.

|                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|----------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Penghargaan:</b>                    | Penulis merakamkan setinggi-tinggi penghargaan kepada Universiti Sultan Azlan Shah atas sokongan dan kemudahan yang diberikan sepanjang kajian ini dijalankan.                                                                                                               |
| <b>Penyataan Pembiayaan:</b>           | Kajian ini tidak menerima sebarang pembiayaan.                                                                                                                                                                                                                               |
| <b>Pernyataan Konflik Kepentingan:</b> | Penulis mengisytiharkan bahawa tiada konflik kepentingan berkaitan penerbitan kertas kerja ini untuk penyerahan kepada Journal of Islamic, Social, Economics and Development (JISED)                                                                                         |
| <b>Pernyataan Etika:</b>               | Kajian ini tidak melibatkan sebarang responden manusia, haiwan, atau data sensitif yang memerlukan kelulusan etika. Penulis mengesahkan bahawa penyelidikan ini telah dijalankan selaras dengan prinsip integriti akademik dan piawaian etika penerbitan yang diterima umum. |
| <b>Pernyataan Sumbangan Penulis:</b>   | Semua penulis telah menyumbang secara signifikan terhadap pembangunan manuskrip ini.                                                                                                                                                                                         |

## Rujukan

- Aali Su'ud, Su'ud bin Salman bin Muhammad. (2018). *Mausu'ah al- 'Aqidah wa al- 'Adyan wa al-Firqah wa al-Mazahib al-Mu'asirah* (Vol. 3). Dar al-Tauhid li al-Nasyr.
- Abi al- 'Izz al-Hanafi, Sadr al-Din 'Ali bin 'Ali bin Muhammad. (1418). *Syarh al-Tahawiyyah*. Wuzarah al-Syu'un al-Islamiyyah wa al-Awqaf wa al-Da'wah wa al-Irsyad.
- 'Abd al-Rahman, Rif'at 'Abd al-Rahman 'Ali. (2024). Manhaj al-Mu'tazilah fi Ithbat al-Wahdaniyah: Dirasat Tahliliah Naqdhiah. *Majalah Qita' Usul al-Din*, 21, 861–944. Universiti al-Azhar.
- Al-'Amru, Amal binti 'Abd al-Aziz. (1433). *Al-Alfadh wa al-Mustalahat al-Muta'aliqah bi Tauhid al-Rububiyyah Jam' wa Dirasah*. Jami'ah al-Imam Muhammad bin Sa'ud al-Islamiyyah.
- Al-'Asy'ari, Abu al-Hasan 'Ali bin Ismail. (1413). *Risalah ila Ahl al-Taqrir bi Bab al-Abwab*. Markaz al-Bahth al-'Ilm wa Ihya' al-Turath al-Islami.
- Al-'Asy'ari, Abu al-Hasan 'Ali bin Ismail. (1950). *Maqalat al-Islamiyyin wa Ikhtilaf al-Musallin* (Vol. 2). Matba'ah al-Sa'adah.
- Al-'Asy'ari, Abu al-Hasan 'Ali bin Ismail. (2021). *Al-Luma' fi al-Radd 'ala Ahl Zayqah wa al-Bida'*. Dar al-Hukama' li al-Nasyr.
- Al-Balkhi, Abu Qasim 'Abd Allah bin Ahmad bin Mahmud. (2018). *Kitab al-Maqalat wa ma'ahu 'Uyun al-Masa'il wa al-Jawab*. Kuramer.
- Al-Baqillani, Muhammad bin al-Tayyib bin Muhammad bin Ja'far bin al-Qasim al-Qadhi Abu Bakr. (1957). *Kitab Al-Tamhid*. Al-Maktabah al-Syarqiyyah.
- Al-Baqillani, Muhammad bin al-Tayyib bin Muhammad bin Ja'far bin al-Qasim al-Qadhi Abu Bakr. (1987). *Tamhid al-Awa'il wa Talkhis al-Dhala'il*. Mu'assasah al-Kutub al-Thaqafiyyah.
- Al-Dardir, Ahmad bin Muhammad al-'Adawi. (1315). *Syarh al-Kharidah al-Bahiyyah fi 'Ilm al-Tauhid*. Jaridah al-Islam.
- Al-Ghazali, Abu Hamid. (2017). *Ijma' al- 'Awam 'an Ilm al-Kalam*. Dar al-Minhaj.
- Al-Hanafi, al-Mulla 'Ali Qari. (2019). *Syarh Kitab Fiqh al-Akbar*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Hazimi, Yusuf 'Abd Allah. (2021). Dalil al-Tamanu' bain al-Muthbitin wa al-Mu'aridhin. *Majallah Jami'ah Hadramaut li al- 'Ulum al-Insaniyyah*, 18(1), 1-42. <https://hu.edu.ye/hu-publications/journals/index.php/hujh/article/view/296/257>
- Ibn 'Abbas. (1992). *Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn 'Abbas*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Kathir, Abu al-Fida' Ismail bin 'Umar bin Kathir. (1997). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim* (Vol.5). Dar Tayyibah.
- Ibn Taymiyyah, Abu 'Abbas Taqi al-Din Ahmad bin 'Abd al-Halim. (1991). *Dar' Ta'arud al-'Aql wa al-Naql* (Vol. 9). Jami'ah al-Imam Muhammad bin Sa'ud al-Islamiyyah.
- Al-Juhani, Muhammad bin Abdul-Rahman Abu Saif. (1429) Al-Tamanu' al-Dal 'ala al-Tauhid fi Kitab Allah wa Naqd Masalik al-Mutakallimin. *Majalah Jami'ah Umm al-Qura li Ulum al-Syari'ah wa al-Dirasat al-Islamiah*, 45, 105-132.
- Khalidah Binti Abdul Rahim. (2012). *Sifat Wahdaniah Menurut Ash'ariyyah dengan Mukhtazilah*. (Latihan Ilmiah, Universiti Sultan Zainal Abidin).
- Al-Mallaali, Abu 'Abd Allah Muhammad bin 'Umar bin Ibrahim. (2009). *Umm al-Barahin wa Yaliha Syarh Umm al-Barahin*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Maturidi, Abu Mansur. (2001). *Kitab al-Tauhid*. Dar Sadir.
- Al-Maturidi, Abu Mansur. (2005). *Ta'wilat Ahl al-Sunah Tafsir al-Maturidi* (Vols. 7&10). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Misbahi, Sadrulwara al-Qadiri. (2012). *Syarh al- 'Aqa'id al-Nasafiyyah ma'a Hasyiah Jam' al-Fara'id bi Inarah Syarh al- 'Aqa'id* (2 ed.) Maktabah al-Madinah.

- Al-Nasafi, Abu al-Mu'in. (2006). *Al-Tamhid fi Usul al-Din au al-Tamhid li Qawa'id al-Tawhid*. Al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath.
- Al-Rajihi, 'Abd al-'Aziz. (2020). *Syarh Tafsir Ibn Kathir*. Al-Maktabah al-Syamilah. <https://shamela.org/pdf/9f89126c7e789c55a5c14f4eddc8ed2f>
- Al-Sanusi, Abu 'Abd Allah, Muhammad bin Muhammad bin Yusuf. (1351). *Syarh Umm al-Barahin*. Matba'ah al-Istiqamah.
- Al-Sawi, Ahmad bin Muhammad al-Maliki. (1999). *Kitab Syarh al-Sawi 'Ala Jawhara al-Tauhid*. Dar Ibn Kathir.
- Al-Taftazani, Sa'd al-Din Mas'ud bin 'Umar. (2014). *Syar al-'Aqa'id al-Nasafiah*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.